Філософія

Лепський М.А.

РЕГІОНАЛІСТИКА У ДОСЛІДЖЕННІ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕРСПЕКТИВИ

Різноманітність та унікальність світу відображається у мультипарадигмальності та багатоаспектності науки, яка збагачує знання про суттєві взаємозв'язки, фактори, умови діяльності людини в ньому. Це положення не заперечується ані дослідниками, які знаходяться у пошуці загального універсального, ані вченими, що аналізують особливе, специфічне. Розвиток регіоналістики відбувається у спробах вирішення протиріч між загальним та конкретним, у діалектичній єдності цілого та частини. Якщо процес глобалізації з напрямом на універсалізацію, єдність світової цивілізації та пошук геополітичних закономірностей активно досліджується, – обсяг наукової літератури, яка присвячена цій проблемі збільшується, щонайменше, у арифметичній прогресії, то дослідження з регіоналістики, у центрі уваги яких є знаходиться процес розвитку особливого у конкретному регіональному хронотопі, просторово-часових координатах життя спільнот та суспільства, ще потребують концептуальної розробки.

Регіональні дослідження актуалізують проблеми взаємодії центру (держави) та периферії (регіону) при зростанні ролі останніх, що підкріплено децентралізацією та деконцентрацією влади. Цей механізм у європейській цивілізації формував стабільність розвитку держави навіть при кризі центральної влади.

Регіоналістика має своє джерело у регіональній історії, яка сформувалася як наукова дисципліна у середині XIX століття у Німеччині, Франції, Росії, США. У Німеччині регіональна історія являла собою частину "історії земель" (Landesgeschichte), яка розвивалась під впливом Фрідріха Ратцеля та Карла Лампрехта, які працювали у Лейпцігському університеті у 1890-х роках під час зростання інтересу до проблем "земля та народ" (Boden und Volk) та втрачених східних земель. Фрідріха Ратцеля (1844-1904) вважають "батьком" геополітики, але він сам не використовував цього терміну у своїх працях. Він писав про "історію земель", про "політичну географію". Його головна наукова праця, яка вийшла в світ у 1897 році, мала назву "Politische Geographie". Важливим досягненням роботи є висновок про те, що "держава є живим організмом", який до того ж "укорінений у ґрунті". Держава складається з територіального

рельєфу і масштабу та їх осмислення народом. Таким чином у державі відображені об'єктивні географічні умови та суб'єктивне загальнонаціональне осмислення цієї даності, яке виражене у політиці. Нормою для держави є органічне поєднання географічних, демографічних та етнокультурних параметрів нації.

У Франції регіональна тематика знаходилась під впливом пошуку національної однорідності після Великої французької революції як передумови ефективної державної політики при знищенні традиційного партикуляризму департаментів "старого режиму". Але регіональні дослідження розвивались з ідеєю "природних" історичних ландшафтів серед істориків, географів, письменників. На рубежі XIX і XX ст. Поль Відаль де ла Бланш під впливом досягнень німецьких географів започаткував новаторські дослідження регіонів Франції. У своїй книзі "Картина географії Франції" (1903) він розробляв геополітичну концепцію "посібілізму " (від слова "possible" "можливий"). Згідно з цією концепцією політична історія має два аспекти: просторовий (географічний) і часовий (історичний). Географічний фактор відображений в оточуючому середовищі, історичний у самої людині ("носії ініціативи").

Необхідно відзначити, що важливу роль в дослідженні регіоналистики у XX столітті, зокрема у продовженні традиції Поля Відаля де ла Бланша зіграла "Школа Анналов", особливо трьохтомне дослідження Ф. Броделя "Що таке Франція?" [6].

У Сполучених Штатах прорив до регіональної історії після Першої світової війни зроблений Фредеріком Джексоном Тернером, який заклав у засади формування федерації географічний фактор.

На регіоналістику в Росії великий вплив мали роботи М. Данілевського з обґрунтуванням впливу географічного фактору на життя суспільства, а також роботи засновників концепції "євроазійства" М. Трубецького, П. Савицького (1985-1968). Особливу роль у становленні регіоналістики та геополітики зіграв Петро Миколайович Савицький, економіст за фахом, учень В. Вернадського та П. Струве. П. Савицький був репресований та у сталінських таборах познайомився зі Львом Гумільовим і суттєво вплинув на його світогляд.

Регіональна історія стала джерелом формування як політичної регіоналістики, так і геополітики. При цьому якщо в геополітиці наголошувалося на з'ясуванні диспозиції країн у політичній боротьбі, яка визначена географічним положенням та взаємодією держав у довгостроковій перспективі політичних подій, то у регіоналістиці робився акцент на усталеності розвитку регіону, у якому геополітика є одним із факторів історії регіону.

Не менш важливим досягненням історії регіону та геополітики щодо формування регіоналістики є спроба з'ясувати причинно-наслідкові взаємозв'язки географічного розташування (просторової визначеності) регіону та вплив цієї визначеності на свідомість, частіше за все, політичну свідомість, нормативно-ціннісну систему та, відповідно, на специфіку регіональної поведінки та діяльності людей.

Але ж виявлення прямих зв'язків просторової визначеності та історії регіональних спільнот, або навіть соціуму призводило до гіпертрофування значущості географічного детермінізму. На наш погляд, більшу переконливість має соціально-топічний підхід до соціальної картини світу, у якому суспільство в цілому або регіональний соціум зокрема, що виникли на певному етапі еволюції природи, мають свою складну структурну цілісність, елементи якої знаходяться у постійній взаємодії. Цей підхід творчо продовжує матеріалістичну лінію в дослідженні суспільства. Проблему топіки поставив французький філософ Л. Альтюссер, аналізуючи зміст положення в листах Ф. Енгельса про те, що економічний фактор у кінцевому рахунку є рушійною силою історичного процесу. На його думку, "топіка, тобто просторове розташування визначає для даних реальностей місце в просторі" [27]. Ці реальності мають чотири великі сфери суспільного життя (економічна, соціальна, політична і духовна). Топіка являє собою суспільство у вигляді будинку, поверхи якого спираються на його фундамент. Поверхів може бути багато, але фундамент необхідний. "У детермінації топіки кінцевий рахунок є дійсно кінцевим рахунком. Це означає, що є й інші рахунки або інстанції, що фігурують у юридично-політичній і ідеологічній надбудові. Таким чином, згадування "у кінцевому рахунку" у детермінації має подвійну функцію. Воно відмежовує Маркса від будь-якого механіцизму і відкриває в детермінації дію різних інстанцій, дію реального розходження, у яку вписується діалектика. Отже, топіка означає, що детермінація в кінцевому рахунку економічним базисом мислиться тільки в диференційованому і, отже, складному і розчленованому цілому, де детермінація в кінцевій інстанції фіксує реальну відмінність з іншими інстанціями, їхню відносну самостійність і їхній власний спосіб впливу на сам базис" [27].

Позицію Л. Альтюссера приймає і підтримує московський філософ І.А. Гобозов. Він досліджує специфіку моністичного підходу суспільного розвитку в ідеалістичному монізмі (детермінанта суспільства – духовний фактор) і матеріалістичного монізму (детермінанта суспільства – матеріалістичний фактор, економіка), а також специфіку плюралістичного підходу. Спростовуючи просте механістичне розуміння матеріалістичного підходу, І.А. Гобозов демонструє необхідність врахо-

вувати різні фактори, пов'язані з певною сферою життя, при цьому детермінантою – фундаментом суспільного будинку є економічний базис. Він обґрунтовано відкидає теорію факторів (М. Вебера і Р. Арона), які вважають, що немає однобічної детермінації суспільного розвитку, що усі фактори (економіка, політика, філософія, релігія) не відіграють вирішальної ролі, а є рівнозначними й однаково впливають на розвиток. Суспільство, переконливо доводить І.А. Гобозов, є складним структурованим цілим, всі елементи якого знаходяться у постійній взаємодії. Воно – частина природи, і разом із тим, якісно відрізняється від неї. При цьому "чотири великі сфери громадського життя діалектично, а не механічно контактують між собою. Вони не тільки взаємозалежні, але і взаємно обґрунтовують одна одну" [10, 71]. Суспільство як структуроване ціле структурно змінюється, удосконалюється, розвивається, усі його елементи діалектично і безупинно взаємодіють на мікро- і макрорівні. Елементи варіантні та замінні, але разом із тим функції, покладені на них, постійні протягом усієї світової історії, тобто інваріантні. Оскільки всі сфери в суспільстві знаходяться в діалектичній єдності, І.А. Гобозов розмежовує фактори на ті, що мають детермінуючу роль, і ті, що можуть домінувати. Економіка детермінує весь історичний процес у кінцевому рахунку, але на кожному етапі його розвитку інші сфери можуть виступати як домінанти, тобто можуть відігравати панівну роль. При цьому, чим менше розвинуті економічні структури суспільства, тим вище значимість і роль неекономічних факторів. Інакше кажучи, "суспільство – це багатоповерховий будинок з одним економічним фундаментом. Поверхи – неекономічні фактори. Вони варіантні, і той чи інший домінує в конкретних історичних умовах. Фундамент – це детермінанта. Він іманентно варіантний, але для всього історичного процесу інваріантний. Домінанти і детермінанти знаходяться в діалектичній єдності і постійно взаємодіють [10, 76].

Фундаментальність економіки не викликає сумнів, але все-таки виключати значення детермінації в інших факторах – дія сумнівна. Сумнів пов'язаний із такими аргументами. По-перше, базисом або фундаментом для економіки зокрема (і суспільства в цілому) є екологія – природне і біологічне середовище, біогеографічна просторова визначеність. Так, глобальна криза світової цивілізації пов'язана, насамперед, з розвитком економіки в цілому і науково-технічного фактору в продуктивних силах зокрема. Економіка, не заснована на екологічному фундаменті, скорочує середовище проживання людини, роблячи неможливим біологічне життя в забруднених умовах існування, скорочення природних ресурсів і руйнування трофічних зв'язків біотопу також результат непродуманої економіки, що руйнує біологічне життя та його можливості. Таким чи-

ном, на наш погляд, необхідно стверджувати базисність економіки для соціальної сфери життя суспільства. Але людина є біосоціальною істотою, і умовою її суспільного життя є природні умови існування. Тому зміна екології існування впливає на біологічне в людині, на її природу. Екологія як природно-біологічний базис обмежує і повинна обмежувати економіку, що не протистоїть навколишній природі, а ґрунтується на ній. У протилежному випадку економіка руйнує умови існування людини, а значить і свою основу, подібно до того, як здійснення суспільного життя людини не може ґрунтуватися на знищенні життя, існування, інших людей. По-друге, домінування тих чи інших факторів у конкретних етапах розвитку суспільства свідчить про їх детермінацію, а не про просте домінування, а інваріантість елементів соціальної структури є проявом детермінації цих факторів, навіть при змінюваності їхнього складу. Тому більш точним буде ствердження фундаментальних детермінант і домінуючих надбудовних детермінант у тих чи інших конкретно-історичних умовах.

Географічна детермінація не завжди безпосередньо, а часто-густо через природні обмеження або природно-економічні ресурси впливає на внутрішні джерела соціального розвитку. Ця проблематика розроблювалася, перш за все у економічній географії, дослідженнях, які присвячені розміщенню продуктивних сил, та їх впливу на регіональний розвиток та регіональну політику. Розміщення продуктивних сил розглядається як просторова фіксація матеріального виробництва (промисловість, сільське господарство, транспорт) разом з процесом їхнього розвитку у просторі [21, 13-14]. При цьому розміщення продуктивних сил характеризується природними, соціальними, економічними умовами окремих регіонів, визначається особливостями територіального поділу праці, й специфікою територіальної організації виробництва та системи управління (Е. Алаєва, В.В. Ковалевський, О.Л. Михайлюк, В.Ф. Семенов).

Необхідно зауважити, що не менш важливим для регіонального розвитку є розміщення духовного виробництва, відтворення людини. В цьому питанні ми повинні досліджувати культурні особливості регіону, ті духовні цінності, те культурно-ціннісне ядро, яке визначає специфіку менталітету регіону з його основою – "малою батьківщиною". Кожне регіональне усвідомлення малої батьківщини додає не тільки різноманіття країні, але і робить внесок у формування великої батьківщини. Але крім домінування суспільних детермінант у конкретно-історичних умовах, яке виступає як об'єктивна детермінація, існує і суб'єктивна детермінація. Соціальний суб'єкт сам обирає спрямованість своєї діяльності і ступінь участі у тій чи іншій сфері життя суспільства.

Узгодження необхідності (об'єктивних детермінант) і волі (суб'єктивної детермінації) виявляється у взаємозв'язку оптимізму і песимізму, що створює обсяг і спрямованість соціальної перспективи суб'єкта.

Інтегральну характеристику регіону дає соціально-економічний потенціал. Його основу становить економічний потенціал, що характеризується величиною національного багатства, сукупного та кінцевого продукту, національного прибутку, вартості основних фондів, абсолютними розмірами виробництва життєво важливих видів продукції. Він визначає загальні можливості країни або регіону, їхню економічну спроможність. Незалежно від конкретного регіону до складу соціально-економічного потенціалу входять природно-ресурсний, демографічний, науково-технічний, виробничий, науковий, рекреаційний, інформаційний, соціальний, культурний потенціал [21, 294-296].

Специфіка регіонального потенціалу є основним фактором, який визначає державну регіональну політику, її ефективність у залежності від впровадження та розвитку потенціалу регіону як складової частини потенціалу розвитку країни.

Окрім впливу регіонального розвитку продуктивних сил на регіональну політику не менш важливим для усвідомлення ролі регіонального фактору є дослідження тенденцій глобалізації у регіоні.

У цьому питанні, на мій погляд, доцільно зупинитись на концепції виробничих систем глобалізації, яку серед українських авторів досліджує С. Соколенко. Ця концепція впроваджує навіть нове поняття "структурна політика" [22]. Роль держави, що здійснювалася в індустріальному суспільстві, як організатора і контролера індустріального розвитку поступово послабляється формуванням глобальних промислових мереж і кластерів фірм, які часто-густо використовують регіональний фактор. При цьому ділові мережі і кластери фірм розвинених країн, як переконливо показав С. Соколенко, є однорядними елементами глобалізації. Мережа виступає як група фірм, що об'єднуються з метою використання своїх особливостей, ресурсів, специфічних переваг перед іншими для загального функціонування при реалізації спільних проектів розвитку. Спеціалізація і доповнення одне одного дозволяють досягати більш високої ефективності в завоюванні ринку. Кластери, на відміну від ділових мереж, об'єднують значно більш широке коло учасників, у тому числі, інститути підтримки, виробничі і комерційні структури, серед яких виробники, постачальники компонентів, дистриб'ютори, а також регіональні і національні уряди. Саме кластеризація підвищує значення регіону у конкуренції за інвестиції та економічний розвиток. [22, 97]. Роль держави в мережевих бізнес-структурах зводиться до функції, що

забезпечує розвиток фірми в "обмін" на вирішення тих або інших соціальних проблем у державі.

Регіональні дослідження поступово стають у центрі уваги досліджень взаємозв'язку глобалістики і регіоналістики. Так на XIX Міжнародному конгресі історичних наук у спеціалізованій темі №9 "Регіони та регіоналізація" (керівник секції Ейнар Ніємі (Норвегія) розглядалась сучасна основна проблематика сучасної регіоналістики [5, 283-285].

Ейнар Ніємі у семантиці терміну "регіон", який замінив традиційне поняття "провінція", виділяє два основні типи регіонів: так звані "субнаціональні", у межах окремої держави, та "транснаціональні", які також називають макрорегіонами (наприклад, країни Балтії). У Європейському Союзі макрорегіонів більш ніж 50, більшість з них оформилася після 1980 року. Серед субнаціональних регіонів Ніємі виділяє декілька типів: історичні, які часто-густо є старішими за країну, у склад якої вони входять, адміністративні та функціональні, кордони яких часто перетинають історичні регіони. У Європейських країнах більша частина формальних регіонів створена у останні десятиліття (наприклад у Франції із 95 департаментів було створено 22 регіони). Тому історичні дослідження використовуються політиками для легітимації регіонів. Ніємі наполягає також на різниці термінів "регіоналізація" та "регіоналізм". Регіоналізація виступає як проникнення держави у регіон, яке надає ряд заходів, що сприяють інтеграції регіону у державний організм та дозволяють встановлювати над ним контроль центрального апарату. У деяких випадках регіоналізація є відповіддю на формування регіональної свідомості та створення інститутів на регіональному рівні. З іншого боку, для проведення економічних реформ та соціальних програм вкрай важливою є наявність такого проміжного (регіонального) рівня між органами центрального та місцевого управління. Регіоналізм, у свою чергу, є прагненням створити політичну ідеологію та сформувати суспільну свідомість всередині регіону, що виражає його інтереси. Регіоналізм розвивається за наявності стійкого сильного упередження проти централізованої влади [21, 283-285].

Слід вказати також на існування прагнення втілити регіональну ідеологію на рівні держави (наприклад, існування в Україні метафор-ідеологем "галіційської експансії", експансії "дніпропетровського" або "донецького кланів" та інші).

Регіоналізація у широкому смислі розглядається як локалізація, як протилежний глобалізації процес. Локалізація та глобалізація за висновками Міжнародного банку (Звіт МБ "Вступаючи у XXI століття (2000 р.) та ООН будуть визначати основи розвитку світу у XXI столітті, що пов'язано з основними змінами та проблемами сучасного світу

(макроекономічною нестабільністю, децентралізацією, швидкими темпами урбанізації, кліматичними змінами, необхідністю спільного управління світом). У свою чергу, регіональне та муніципальне управління мають прискорені темпи розвитку та додають свій внесок у нестабільність суспільства.

Становлення світової цивілізації відбувається в зміні структури світової цивілізації (посилення боротьби за лідерство у світовому процесі та поліцентризм світового співтовариства) і основних функцій локальних цивілізацій.

Світова цивілізація характеризується становленням світових підсистем – світової економіки, геополітики, міжнародних військових сил (миротворчі війська ООН, НАТО, ОБСЄ і т.п.), глобальними інформаційними комунікаціями (зростання міжнародного значення англійської мови [19, 159-164], Інтернет, супутниковий і мобільний зв'язок, авіалінії і т.д.). Універсалістські тенденції в локальних цивілізаціях проявляються в оптимістичних, позитивних явищах, таких як становлення універсального способу життя в діалектичній єдності з культурним націоналізмом, про що переконливо писали Д. Несбітт і П. Ебурдін. "В міру того як зовнішні сторони нашого життя зближуються, ми будемо усе більше дорожити традиціями, що породжуються всередині нашого суспільства" [19, 138]. Діалектична єдність локального і універсального проявляється не тільки в способі життя, традиціях і цінностях, але й у структурних, інституціональних і функціональних взаємозв'язках, в утвердженні глобальних міжнародних структур і розподілі функцій між регіонами (лідерів або ведених, постійних або тимчасових і т.д.), між державами та навіть цивілізаціями.

Сучасні дослідження, що відповідають на виклик свободи постмодернізму, поставили питання про моделювання соціальних процесів на основі соціальної картографії, яка базується на відображенні тих або інших закономірностей розвитку суспільства та надає можливість отримати нове знання про соціальну дійсність. При цьому зберігається філософська значущість досліджень, яка за визначенням В.А. Лекторського [24, 4] складається з критики існуючого становища і побудови ідеалу знання, морального життя, політичного устрою.

Автор солідаризується з концепцією визначення "філософських досліджень" як рефлексії над кінцевими основами культури (М.К. Мамардашвілі), універсаліями соціального життя (В.С. Стьопін, І.Т. Касавін [24, 4]), які забезпечують селекційний відбір і залучення до соціального досвіду, засвоюються в процесі навчання і виховання людьми і задають цілісний образ людського життєвого світу, світогляду. Спроби "дизайнерів світу" (образ А.А. Гусейнова) вивести з соціального моделю-

вання суб'єктивність, людський фактор стає такою ж утопією, як і створення прескриптивної універсальної концепції. В цьому контексті регіон виступає як системоутворююча універсалія, яка відображає суттєві сторони людського життя та світогляду, укоріненість людини до своєї землі, до своєї Вітчизни.

Моделювання соціальних процесів є важливою основою пізнання регіональної специфіки світових процесів. Джей Форрестер, здійснюючи спробу створення об'єктивної моделі світової динаміки, все ж відмітив залежність моделі від довіри до неї "людини, що пропонує політику, закон або соціальну дію" [25, 15]. Відповідно й недовіра до тієї чи іншої соціальної моделі залежить від методології "квартирування" і домінант "тунелю реальності" (Т. Лірі, Р. Уілсон, Л.Н. Юсова [20]). Соціальне моделювання майбутнього розвивається за традицією радикального конструктивізму, за прямими аналогіями натуралізму (У. Матурана, Ф. Варела, П. Ватцлавік, Хайнц фон Ферстер, Е. фон Глазерсфельд) [11]; політтехнологічного моделювання з позиції політичної доктрини А. Шлєзінгера, Г. Кіссенджера, З. Бжезинского, С. Ґантінгтона [4]); в пошуці топологічних основ "гену бажаного майбутнього", стратегічній тріаді цілепокладання, суб'єкта дій і картографування реального контексту, середовища стратегічної дії (О.І. Неклесса [17,18]), в горизонтах стратегічного управління і зберігання культурно-етничного ядра (Генісаретський О.І [7-9]); у вивченні тенденцій антропотоку в методології соціальної термодинаміки (російської дослідницької групи "Конструювання майбутнього" С. Градіровського, С. Переслєгіна, Є. Переслєгіна, С. Боровикова); в прескриптивному визначенні етичної перспективи (J. Greve [28], А.В. Миронова [15], Апель Карл-Отто [1]).

Омські соціологи (А.К. Гуц, В.В. Коробіцин, А.А. Лаптєв, Л.А. Паутова, Ю.В. Фролова) відмічають, що важливі функції моделювання визначаються по відношенню до майбутнього. Неіснуючі до цього часу об'єкти або явища моделюються, і в процесі моделювання виявляються можливі їх основні характеристики, визначаються раціональні способи їх побудови, оптимальні прийоми управління ними, і, нарешті, прогнозуються критичні ситуації, які не виключені при функціонуванні конструйованих об'єктів [23].

Соціальні координати України в глобальній соціальній перспективі яка визначає себе у світовій регіональній диспозиції,знаходяться в центрі досліджень Н. Шевченка, В. Дергачова, В. Мадіссона, В. Шахова Викликає інтерес космопланетарна концепція В.Беха і концепція лімітрофності М. Міхальченка. [3; 13; 26].

Суб'єктивні плани на майбутнє в соціальному моделюванні визначаються характеристиками взаємозв'язку оптимізму і песимізму як оцінно-

вольовою складовою впливу соціального суб'єкта на формування динаміки картини світу. Дослідження впливу цього фактору залежить від тих універсалій, які як визначаючі покладені в основу моделювання або, використовуючи термінологію І.В. Бестужева-Лади і Г.А. Наместнікової [2], тих індикатумів, які дозволяють визначити тренди соціального розвитку. При цьому у визначенні відбувається зсув домінування тих чи інших універсалій соціальної перспективи під впливом стихійних, випадкових елементів, тому, яке влучно зауважив Т.І. Ойзерман передбачення можливе на найближче майбутнє (прогнозування далекого майбутнього завжди має риси утопії) [16, 68]. Уявлення про майбутнє, на думку Дж. Коатса та Дж. Джерретта, які опитали та узагальнили погляди 17 відомих футурологів на майбутнє людства, беспосередньо залежать від оптимізму та песимізму дослідників [12, 450].

При цьому суб'єктивна сталість і змінність соціальної перспективи визначаються оцінно-вольовою стороною суб'єктів. У змістовній стороні взаємозв'язку оптимізму і песимізму в процесі формування соціальної перспективи найважливішим є фізичне, душевне і духовне становлення. Все те, що визначає здійснення людини, пошук себе в матеріальній, психічній і духовній сферах світу, відображається в оцінно-вольовій стороні суб'єкта соціальної перспективи. Але пошук себе ніколи не стане статичним, вивершеним, оскільки, знаходячи себе в фізичних, душевних і духовних цінностях або антицінностях, людина реалізує знайдене в зазначених сферах світу. Тому визначення специфіки розвитку регіону у сферах життя, розробка регіональних соціальних технологій заради ефективного використання та розвитку людського потенціалу є гідною метою регіоналістики. Дослідження регіонального розвитку актуалізують потреби та проблематику адміністративної реформи, взаємодії державного управління та державної політики, розвитку місцевого самоврядування та питання життя людей, що, до речі і, є розробкою гуманістичних стандартів людського розвитку країни.

Література

1. Апель Карл-Отто. Этноэтика и универсалистская макроэтика: противоречие или дополнительность? // Политическая мысль. – 1994. – №4. – С. 85-91.
2. Бестужев-Лада И.В., Наместникова Г.А. Социальное прогнозирование. Курс лекций. – М.: Педагогическое общество России, 2002. – 392 с.
3. Бех В.П. Соціальний організм країни. – Запоріжжя: Просвіта, 1998. – 252 с.

4. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. – М.: Междунар. отнош., 1998. – 256с.; Хантингтон С. Столкновение цивилизаций // Полис. – 1994. – №1. – С. 33-48.
5. Большакова О.В. Специализированная тема 9: Регионы и регионалистика (обзор материалов). По материалам XIX Международного конгресса исторических наук (Осло, 2000г.): Темы, направления, дисциплинарное пространство, перспективы // XX век: Методологические проблемы исторического познания: Сб. обзоров и рефератов: В 2 ч. /РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. отд. отеч. и зарубеж. истории; редкол.: Ястребицкая А.Л. (отв. ред.) и др. – М., 2001. – Ч. 2. – 316 с.
6. Бродель Ф. Что такое Франция? Кн. Первая: Пространство и история / Пер. с фр. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1994. – 405 с.
7. Генисаретский О.И. Культурно-антропологическая перспектива // http://www.russ.ru/antolog/inoe/genis.htm/genis.htm.
8. Генисаретский О.И. Подлинность и совершенство: человеческое измерение будущего миропорядка // Личность в церкви и обществе. – М., 2003. – С. 43-51.
9. Генисаретский О.И. Политика сохранения культурно-этнического ядра как методологический вызов // http://www.archipelag.ru/authors/genisaretsky/?library=1060.
10. Гобозов И.А. Введение в философию истории. – Изд. 2-е, переработанное и дополненное. – М.: ТЕИС, 1999. – 363 с.
11. Кезин А.В. Радикальный конструктивизм: познание “в пещере” // Вестник Московского университета. – М., 2004. – Сер. 7. – №4. – С. 3-24.
12. Коатс Джозеф, Джерретт Дженифер. Во что верят футурологи: с чем соглашаются и с чем спорят (Взгляды 17 известных футурологов на будущее человечества) // Мир нашего завтра: Антология современной классической прогностики. – М.: Эксмо, 2003. – С. 446-457.
13. Мадіссон В.В., Шахов В.А. Сучасна українська геополітика. – К.: Либідь, 2003. – 176 с.
14. Матвиенко В.Я. Прогностика. – К.: Українські пропілеї, 2000. – 520 с.
15. Миронов А.В. Техноэтика: ответ на актуальные проблемы перехода к устойчивому развитию // Вестник Московского университета. – М., 2004. – Сер. 7. – №3. – С. 3-14.
16. Митрохин Л.Н. Из бесед с академиком Ойзерманом // Вопросы Философии. – М.: Наука, 2004. – №5. – С. 33-77.

17. Неклесса А.И. Глобальная трансформация: сущность, генезис, прогноз // Мировая экономика и международные отношения. – М., 2004. – №1. – С. 116-123.; Неклесса А.И. Новое картографирование мира // http://www.archipelag.ru/authors/neklessa/.
18. Нэсбитт Д., Эбурдин П. Что нас ждет в 90-е годы. Мегатенденции: Год 2000. Десять новых направлений на 90-е годы / Пер. с англ. – М.: "Республика", 1992. – 415 с.
19. Роберт Антон Уилсон. Квантовая психология / Пер. с англ. Под ред. Я. Невструева. – К.: Янус, 1998. – 224 с.; Юсова Л.Н. Картина мира как субъективный образ объективной реальности // Сфера языка и прагматика речевого общения. – Краснодар, 2003. – Кн. 3. – С. 314-323.
20. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка / За ред. В.В. Ковалевського, О.Л. Михайлюк, В.Ф. Семенова – 6-те вид., випр. – К.: Знання, КОО, 2004. – 350 с.
21. Соколенко С.И. Производственные системы глобализации: Сети. Альянсы. Партнерства. Кластеры: Укр. контекст. – К.: Логос, 2002. – 646 с.
22. Социальные системы. Формализация и компьютерное моделирование. Учебное пособие. – Омск: Омск. гос. ун-т, 2000. – 160 с.
23. Философия в современной культуре: новые перспективы. Материалы "круглого стола". Выступили В.А. Лекторский, В.С. Степин, А.А. Гусейнов, В.В. Миронов, Л.А. Микешина, И.Г. Касавин, В.М. Межуев, В.Н. Порус, А.Ф. Зотов // Вопросы философии. – М.: Наука, 2004. – №4. – С. 3-46.
24. Форрестер Д. Мировая динамика: Пер. с англ. / Д. Форрестер – М.: "ООО АСТ; Terra Fantastica", 2003. – 379 с.
25. Шевченко М. Модель світу початку XXI століття: філософський аналіз // http://www/lp-ua.info/2003/310.php.
26. Altthusser L. Positions. – Paris, 1976. – P. 139-140.
27. Greve J. Handlungserklärung und die zwei Rationalitäten?: Neuere Ansätze zur Integration von Wert- und Zweckrationalität in ein Handlungsmodell // Kölner Ztschr. Für Soziologie u. Sozialpsychologie. – Köln, 2003. – Jg. 55, H. 4. – S. 621-653.